
Душан С. Рашковић
(Независни истраживач)

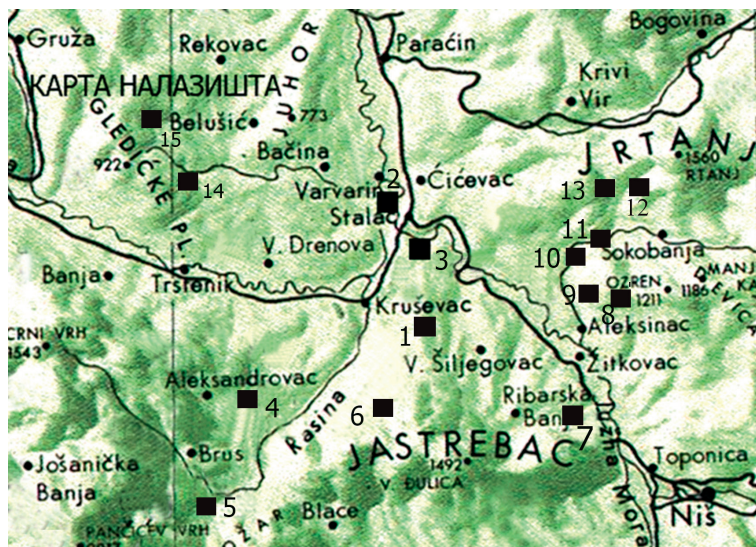
АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА И ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА ЦЕНТРАЛНОГ ПОМОРАВЉА У РАНОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Анстракт: Рановизантијски период је историјска епоха која се формирала под притиском Велике сеобе народа. То је време ограничено ратним катастрофама, хунском кампањом, која се одиграла 441-42. год. и инвазијом Авара, током првих деценија 7. века. Византијски дипломата Приск 448. год. путује од Ниша до Дунава планинским стазама. У близини његова пута, кога предлажемо, у селу Јошаница, пронађен је скупни налаз гарнитуре појасних украса, датованих у 8. век. Источни Готи пролазе Србијом 473. године од Београда до Ниша. Један крак њиховог пута иде преко Крушевца, Рибарском реком и Туријском реком, на Јужну Мораву. Занимљиви су налази бронзаних предмета на подручју Левча, са приказом ратника из Превешта и приказом људског брадатог лица између две коњске главе, пронађеног у Жупањевцу. Битка између Гота, које је водио Мунд, и Римљана, предвођених конзулом Сабинијаном, догодила се 505. год. у околини Хореум Маргија. После пораза, конзул Сабинијан се повлачи у кастел зван Нато, за који претпостављамо да се налазио на локалитету Бедему, у селу Маскаре.

Кључне речи: Хуни, Авари, Приск, Јошаница, Источни Готи, Хореум Марги, Бедем

Под појмом Централног Поморавља у касноантичком историјском периоду, на територији Србије, подразумевамо шире подручје које гравитира траси античког моравског пута од Хореум Маргија до Наиса. Кроз читаву антички период, у мирним периодима римске власти, магистрална комуникација од Наиса до Хореум Маргија, иде долином Јужне Мораве и након преласка преко превоја Мечка, који спаја Алексиначку котлину и Горњу долину Велике Мораве, наставља десном обалом Велике Мораве.¹ Смештај ових античких насеља није условљен само правцем трасе магистралног моравског друма, већ су то природна стечишта

¹ В. Петковић, *Дарданија у римским итинерарима*, Београд 2007, 41-46

Карта 1. Карта налазишта: 1) Гаглово-дербед Горње Кајклово, 2) Маскаре-Бедем, 3) Град Сталаћ-Укоса, 4) Љубинци-Градиште, 5) Дубци-Градиште, 6) Буци-св. Петка-Градац, 7) Кулина-Градиште, 8) Липовац-св. Стефан-Градиште, 9) Црна Бара-Градиште, 10) Бован, 11) Требичко поље-Требић, 12) Врмца-Латин град, 13) Јошаница-дербед Јошаница, 14) Превешт-Град, 15) Жупањевац-Град.

Map 1. Site map: 1) Gaglovo-derbend Gornje Kajklovo, 2) Maskare-Bedem, 3) Grad Stalac-Ukosa, 4) Ljubinci-Gradište, 5) Dubci-Gradište, 6) Jastrebac-sv. Petka-Gradac, 7) Kulina-Gradište, 8) Lipovac-Sv. Stefan-Gradište, 9) Crna Bara-Gradište, 10) Бован, 11) Trebičko polje-Trebič, 12) Vrmđa-Latin grad, 13) Jošanica-derbend Jošanica, 14) Prevešt-Grad, 15) Županjevac-Grad.

упоредничких праваца који се, стапају са магистралном комуникацијом.² Потешкоће путовањима настају у рановизантијском периоду, историјској епохи која настаје под притиском Велике сеобе народа. То је време које ограничавају ратне катастрофе, хунски поход, четрдесетих година V века и аварска најезда, током првих деценија VII века. Хунска најезда 441/442. године разорила је римски начин живота, тако да ће требати период од пола века до знакова обнове у Поморављу. Према данашњем стању археолошке истражености трагове обнове налазимо готово искључиво на локалитетима висинских утврђених насеља. Рановизантијски период је процес у коме су насеља из моравских долина пресељена на терене брдског окружја Поморавља. Становништво је нашло сигурност у висинским насељима, која су распоређена према природним условима односно конфигурацији брдских предела Централне Србије. Целокупном реорганизацијом током 5. века, из пепела римских насеља настати ће нова епоха, рановизантијски период.³ Током рановизантијског периода у потпуности су промењени

² Д. Рашковић, *Прилози познавању римских путних станица у Поморављу*, Караџић 9, (Алексинац 2017), 59-74

³ М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015.

како карактер тако и топографија насеља. Граде се збијена и тесна насеља, обзидана бедемима, подигнута у брдском окружењу Поморавља, на стратешким или за одбрану повољним висинским положајима. Овисно о конфигурацији терена и специфичним природним карактеристикама, различити су и физичко географски положаји утврђених насеља. То су ивични делови речних долина, брдски превоји, речни и планински кланци, брдска беспућа или доминирајући највиши врхови. Сасвим је логично да до тих насеља воде, какве такве, комуникације и да висинска насеља међусобно комуницирају. Сматрамо да у највећем броју случајева није реч о планском државном подухвату, већ о спонтаном повлачењу у сигурност брдовитог залеђа, где се и централна државна власт принудно прилагођава насталој ситуацији на терену. Изнимку међу новим утврђеним насељима чини равничарско утврђење „Бедем“ у селу Маскаре, у равници на обали Западне Мораве, на стратешком положају „Саставака“, у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве.⁴

Пут дипломата Приска 448. године

Хунска разарања су захватила читаво Поморавље, а сам Ниш је, како 448. године извештава византијски дипломата Приск, у рушевинама, кости мртвих су посвуда, а рањеници, видају ране и лече се око храмова на лековитим водама Ниша и околине. За тему историјске географије занимљив нам је Присков познати опис његова пута од Ниша, према Дунаву, где се дословно наводи: „Кренувши од нишке границе према реци Дунаву западосмо у неки густ пошумљен и сеновит крај са много завоја, кривина и окука“; а касније додаје: „Из овог тешко проходног краја спустосмо се у равницу“.⁵

Претпостављамо да су непосредне ратне околности биле препрека путовању равницом моравске долине и да због ратних разарања римски моравски пут 448. године није био у функцији. Свакако је то била последица хунске навале 441/2. год, али треба знати да се рат и 447. године и даље водио у Приобалној Дакији, Тракији и у јужним областима Балканског полуострва, тако да није било за очекивати било какву обнову путева.⁶ Приск је и ишао у дипломатску мисију да постигне споразум о прекиду ратних дејстава.

⁴ Д. Рашковић и Н. Ђокић, *Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју Јужног Темнића*, Гласник Српског археолошког друштва, 13, (Београд 1997), 135-139

⁵ Ф. Баришић, (прев. Приск), *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Посебна издања САНУ, CCXLI, (Београд 1955), 13

⁶ К. Dietz, *Schriftquellen zu Volkwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378-584n. Chr.)*, Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit ; die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis ; Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988, 32

Познато је да Хуни нису само похарали римске провинције па и сам Ниш, већ су чак у преговорима тражили да Римљани престану обрађивати земљу у дубину територија од пет дана хода од Дунава, што управо обухвата и Нишки териториј.

Приск дакле 448. године иде брдском варијантом путовања. Постоји неколико варијанти за то путовање. Конкретно говорећи сматрамо да је то пут преко западних падина Озрена и Сокобањске долине према долини Црног Тимока.

Најпознатији путни превац западним падинама Озрена је средњовековни правац за Бован.⁷ Због важности тог пута, коме је Бован исходиште, али и пролазна станица, Бован је једна од најважнијих средњовековних тврђава у Поморављу и главни трг за трговину сољу у Поморављу. У самој бованској клисури која има због комуникације од запада ка истоку Србије преко Сокобањске котлине, стратешку важност, неколико је локалитета висинских налазишта. Недалеко од средњовековног Бовна налази се вишеслојно утврђење Љиљаче, које је смештено у централном делу Бованске клисуре.⁸ Стратешка локација Бовна је толико важна да се и након рушења Бовна 1413. године, војске стационирају баш код Бовна. Тако Јанко Хуњади током похода на југ Србије, 1443. године, свој *логор* подиже, како сам каже: преко пута срушеног Бовна.⁹ Реч је свакако о средњовековном насељу на брду Кितिца. Бројни су налази средњег века који потичу са локалитета на Китици. Бележимо налазе српског средњовековног новца, оружја, оруђа и коњске опреме.

Дакле у самој Бованској клисури су три важна археолошка висинска локалитета смештена на стратешким положајима који обезбеђују комуникацију кроз клисуру. О постојању тог брдског алтернативног пута према Бованској клисури имамо више извора у средњем веку. Тако Константин Филозоф, када говори о походу принца Мусе из 1413. године, наводи да је принц Муса, у свом походу између осталих градова разорио, Бован и Липовац, градове који се налазе управо у побрђу наше комуникације на падинама Озрена.¹⁰

Средњовековни Липовачки град, који се помиње као мета похода принца Мусе на Србију, налази се на западним падинама Озрена. Реч је о вишеслојном археолошком локалитету, смештеном на вису изнад манастира Липовац. Према бројним материјалним остацима то је један од важних утврђених насеља у периоду ране византије.¹¹

⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 786

⁸ П. Милојевић, *Вишеслојна Градина Љиљаче код села Бовна*, Караџић, Алексинац 2017, 22-58

⁹ А. Крстић, *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444)*, Историјски Часопис, LXV, (Београд 2016), 114-146

¹⁰ С. Мишић, *Поход султана Мусе на деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, Историјски гласник 1-2, (Београд 1987), 78-88

¹¹ Д. Рашковић, *Материјална култура налазишта из рановизантијског периода у окружењу Алексиначког Поморавља и Сокобањске котлине*, Рајић С. [ур.] Алексинац и околина у прошлости 500 година од првог писаног помена 1516-2016, Зборник радова

За нашу тему тражења трасе Прискова пута, пут преко Бовна био је само кратко скретање са моравске комуникације, док је Присков пут много дужа траса путовања, брдским комуникацијама које досежу до Дунава. Познато нам је да путеви у више праваца преко Озрена повезују Ниш са северним деловима провинције Прве Мезије, повезујући уједно и рановизантијска утврђена насеља, данас топониме у побрђу Озрена, као што су Градиште, Градац или Кулина. Без обзира којом трасом Приск прелази Озрен он пролази поред неког од тих рановизантијских насеља.¹² Питање је да ли су тада 448. године, та насеља већ била подигнута или су егзистирала бар као рефугији. Насеља на утврђеним висовима настају на самом почетку рановизантијског периода. На основу примера оставе новца пронађене на локалитету Укоса у Сталаћкој клисури, која је датована у време хунске провале, показује да су та насеља дочекала Хунску најезду 441/442. године.¹³

Сматрамо да најпогоднија варијанта, ако се путује од Ниша преко Озрена према Сокобањској долини и долини Црног Тимока и даље на север, ступајући у зону планине Озрен, има две варијанте. Једном варијантом пролази поред локалитета утврђеног насеља Градиште, смештеног надомак села Црна Бара и Пруговац, а другом варијантом поред утврђења у Липовцу. Брдску зону падина Озрена прелази се правцем према селу Ресник, до долине Моравице и локалитета Требич. На Требичу постоје остаци већег вишеслојног археолошког налазишта, најзначајнијег у долини Моравице код Соко Бање. Од Требича пут иде преко Моравице равно за Врмцу, тачније речено стену рановизантијског локалитета Латин града у Врмци, па и до Јошанице, односно тоглог извора Јошаничке Бање.

Од Врмце је лако доћи до Лукова и долине Црног Тимока, а Јошаница, село које је на 2 км источно од Врмце, у турско време имало је статус дербенда, што јасно упућује на прометну важност неког места у турско-османлијско време.¹⁴ Остатке утврђења на Латин граду у Врмци помињу још Ф. Каниц и Ј. Мишковић, а генерал Мишковић за утврђење у Врмци каже: "Овај је градић је бранио пролаз из долине Кривовирског Тимока у Моравицу и до данас се добро очувао".¹⁵ Један од важних аргумената за пут од Врмце према долини Тимока је налаз оставе металних предмета из каснолатенског периода.¹⁶ Наиме остава је пронађена управо у атару

са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. у Алексинцу, Алексинац 2016, 19-20

¹² П. Милојевић, и Д. Милановић, *Трагови старих путева на планини Озрен код Сокобање*, Карацић, 10, Алексинац 2018. 9-25

¹³ Д. Рашковић, *Крушевачки крај у светлу нумизматичких налаза од антике до средњег века*, Тематски зборник, Капија Поморавља у историји српског народа, Крушевац 2017, 97

¹⁴ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 1974, 84

¹⁵ Ј. Мишковић, *Географско историјске слике Краљевине Србије*, Београд 1904, 176

¹⁶ Д. Милановић и П. Милојевић, *Депо латенских металних предмета са јужних падина планине Ртањ*, Етно културолошки зборник Сврљиг, 19, (Сврљиг 2015), 35-45

T:1

Табла. 1: Скупни налаз у селу Јошаница 1) Украс у облику кључа, 2) Минијатурна појасна копча, 3) Штитаста појасни привесак-језичак, 4) Штитаста појасни привесак-језичак, 5) Штитаста појасни привесак-језичак, 6) Штитаста појасни привесак-језичак, 7) Појасна Т-апликација, 8) Штитаста апликација, 9) Штитаста апликација, 10) Елипсоидна апликација са урезаним флоралним мотивима.

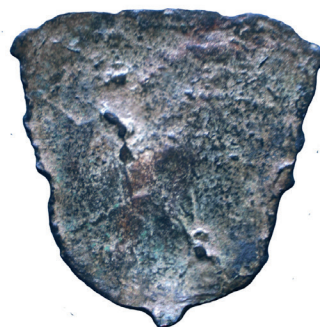
Panel 1: Finds in the village of Jošanica, 1) Key-shaped object, 2) Miniature belt buckle, 3) Shielded Belt pendant, 4) Shielded Belt pendant, 5) Shielded Belt pendant, 6) Shielded Belt pendant, 7) T-shaped belt application, 8) Shielded Belt application, 9) Shielded Belt application, 10) Ellipsoidal application with engraved floral motifs.

T:2

1

2

3

4

Табла 2: 1) Бронзани предмет/апликација. Место налаза Град у Превешту, 2) Бронзани предмет. Место налаза Град у Жупањевцу, 3) Фибула у облику птице, Место налаза околина Соко Бање. 4) Привесак у облику крста. Место налаза Градац код св Петке на Великом Јастребцу

Panel 2: 1) Bronze objects with warrior. Site of Grad in the village of Prevešt; 2) Bronze objects Site of Grad in the village of Županjevac; 3) A bird-shaped fibula. Unknown site in the vicinity of Petrovac na Mlavi, 4) Cross pendant. Site of Gradac at St. Petka on Veliki Jastrebac.

T:3

1

2

3

Табла 2: 1) Тремисис Теодорика II. Место налаза Градиште у селу Дубци, 2) Солидус цара Зенона. Место налаза Градиште у селу Дубци. 3) Полуфолис цара Фоке. Непознато налазиште у околини Петровца на Млави.

Panel 3: 1) Tremissis of Theodosius II. Site of Gradište in the village of Dubci 2) Solidus of Zeno, Site of Gradište in the village of Dubci, 3) *Half Follis* of Phokas, Unknown site in the vicinity of Petrovac na Mlavi.

села Врмца на правцу пута према долини Црног Тимока, што је путоказ о миленијумској важности ове комуникације, која се није променила ни у рановизантијско време.

Када помињемо дербенд у Јошаници мислимо на то да су начин и услови путовања у време Османлија и касноантичко време приближно исти. Од Јошанице пут се могао, падинама Рожња, преко “Витошевачке стране”, спустити до Пресидијум Дасминија, данас Нови Брачин на моравском друму. Нови Брачин некадашњи Шупељак забележен је такође као дербендско село.¹⁷ То што се у турским изворима Јошаница помиње као дербенд, управо доказује важност ове брдске комуникације. Скупни налаз новца од 14 примерака византијског новца, од тога пет електрона Нићифора III и девет милиаренсеса Константина IX, из околине Јошанице иде у прилог претпоставци о постојању овог античког пута ка Источној Србији.

Из атара Јошанице потиче случајни налаз гарнитуре ројасних украса и привесака датованих у време аварске доминације, у 8. век. Налаз сачињавају бронзани сегменти украса једног појас, четири штитаста привеска и четири појасна окова, а пронађени су и мања, готово минијатурна појасна копча, мањи украс у облику кључа и мања гвоздена алка. Штитасти привесци/језичци су димензија 2,9 cm x 2,2 cm и на каишеве су се качили увлачењем краја ремена у отвор с горње стране привеска и са једном заковицом. (Т.1:3,4,5 и 6) Појасни окови су сличног штитастиг облика, са по три ушице за качење на појас; димензија, 2,9 cm x 2,9 cm. (Т.1:8 и 9) Две бронзане појасне апликације су са по две ушице за качење. Једна је Т апликација димензија 3,1 x 1,8 cm, (Т.1:7) а друга елипсоидног облика, украшена паралелним флоралним мотивима, димензија 3,9 x 2,0 cm. (Т.1:10) Бронзана пређица је са трном који прелази и обухвата алку, димензија 2,1 cm x 1,9 cm. (Т.1:2) За мањи украс у облику кључа, античког облика, дужине 5,0 cm аналогije налазимо међу гробним налазима из периода Сеобе народа, на локалитету некрополе Гребље на брду св. Спас у Книну, где су пронађена 4 таква кључа. (Т.1:1)¹⁸ Готово сви сегменти појаса или неког другог дела опреме, дакле и привесци и окови носе исти мотив украса, гроздолику и полумесечасту имитацију филигранских зрнаца, и то у таквом распореду, као да је реч о наговештају антропоморфног облика. Пошто је реч о налазу сродних предмета који као да су део целине, могло би бити реч о гробном налазу. Имитација филигранских зрнаца у облику троугла упућује нас на време Другог аварског каганата, односно на 8. век, као време настанка ових појасних језичака. Аналогije проналазимо на украсима имитације филигранских зрнаца на наушницама раног средњег века.¹⁹

¹⁷ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Београд 1976, 32

¹⁸ Z. Vinski, *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje*, Starohrvatska Prosvjeta, 19, (Split 1989), 32

¹⁹ Z. Vinski, *Naušnice zvjezdolikog tipa s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čačavica*. Starohrvatska prosvijeta, 3/2, (Split 1952), 29–56.

Источни Готи у Поморављу

Ако је Приск ишао брдским стазама 448. године питамо се којим путем иду Источни Готи 473. године, двадесет и пет година касније. Наиме Источни Готи 471. године након што су заузели Београд, контролишу један део, ако не и целу територију провинције Прве Мезије, нарочито када знамо податак да су се већ 473. године спустили у Ниш. Источни Готи су били важан део хунског савеза и они су се након хунског пораза и битке на реци Недао, 454. године, осамосталили преузевши контролу над великим делом Паноније, од Карнунтума до Сирмијума.²⁰

Којим путем се Источни Готи крећу од Београда до Ниша можемо нагађати. Ретки налази које приписујемо остацима германске материјалне културе у Поморављу, можда показују покрете Источних Гота кроз Србију. Налаз златне копче из Крагујевца и златне копче из Крушевца могли би сведочити управо о кретању готске војске 473. године.²¹ Занимљив је налаз сребрног трна са правоугаоним лежиштем за стаклени уметак, са локалитета Градиште у селу Љубинци код Александровца, датованих у другу половину 5. века.²²

Источни Готи прелазе у Србију незадовољани стањем у Панонији, како претпоставља историографија тог периода, највише недостатком хране. Након преласка преко Саве и преливања у Србију Источни Готи, у потрази за храном, сигурно иду у више праваца, кроз Шумадију и долином Велике Мораве. Индикативан је налаз златне копче из Крагујевца, као траг проласка Источних Гота кроз Шумадију.

Кориштење брдских стаза и вициналних комуникација у време велике сеобе не значи да моравски друм није обновљен, сведочи то Аноним Равењанин око 700. године који наводи старе античке моравске путне станице између Ниша и Хореум Маргија: *Naison, Grambianio, Pompegis, Dasmiani, Orea Margi*.²³

Ипак морамо се подсетити да на траси моравског друма Прокопије око 550. године међу нова насеља уврштава стара насеља, путне станице на моравском друму, Дусманес (*Dasmini*) и Сарматес (*Sarmatorum*). Међутим Прокопије не помиње Пресидијум Помпеји и Грампиана, што нам говори да те путне станице током Јустинијанове изградње и обнове насеља још нису била обновљене, тако да је пут још и тада, око 550. године, обилазио Алексиначку котлину. Због тога се путује алтернативним правцима, као што је пут преко Крушевца и Рибарском реком, према Нишу, истом оном

²⁰ H. Gračanin i J. Šekuljica, *The Ostrogoths in Late Antique Southern Panonia*, *Acta Archaeologica Carpatica*, Cracoviae 2014, 167-178

²¹ P. Špehar, *The Danubian limes between Lederata and Aquae during the Migration period*, edited by Vujadin Ivanišević & Michel Kazanski, *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration* Paris – Beograd 2012, 45.

²² Д. Рашковић, Н. Димоски и С. Црнобрња, *Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима-Жупа Александровачка*, Жупски Зборник, 5, (Александровац 2010), 30-38.

²³ M. E. Pinder и G. Parthey, *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica von Anonymus (Ravennas)*, Berlin 1860, 191-192

средњовековном трасом којом путује Бертрадон дела Брокијер 1433. године. За ову варијанту путовања може бити важан податак да се село Гаглово, једно од насеља на побрђу источно од Крушевца, куда и данас пролази комуникација од Крушевца према Рибарској реци, помиње као турско дербендско село „Горње Кајклово“.²⁴ Сасвим је јасно да је Горње Кајклово из околине Крушевца, данашње Гаглово или Горње Гаглово. Од Крушевца према Нишу, пут води преко превоја код Гаглова, где пут прелази побрђе које одваја Расинску долину, од долине Рибарске реке. Средњовековни пут је ишао уз Рибарску реку до Рибара, где је након проласка преко атара сала Росица, пут скретао па исток, према селу Љуптен. Љуптенском реком, пут се спушта у село Кулина. Од Кулине долином Туријске реке пут излази на равницу Јужне Мораве и село Тешица, где пут прелази на десну моравску обалу. О важности Љуптена и Туријске реке говори нам народна традиција. Тихомир Ђорђевић, пионир етнолошких и археолошких истраживања околине Алексинца, доноси нам крајем 19. века народне приче и легенде којима су у корену комуникације.²⁵ Како кажу легенде село Љуптен је добило име по Љубену војводи кнеза Лазара. О рановизантијском утврђењу Градиште у селу Кулина и Туријској реци говори легенда о Турчину Вардину, који је столовао у кулинском Градишту. Основа ове легенде је могућност кретања дуж Туријске реке. Вардин по тој легенди отме у граду Пироту сестру Љутицу Богдана. Љутица дође у Кулину да ослободи сестру. Сестра је била већ трудна и није хтела напустити Турчина. Она опије и окује брата. Вардин изведе Љутицу из Туријске клисуре и одведе га у поље између Топонице и Ниша, да га тамо убије. Љутица Богдан се ослободи и врати по сестру. Како каже легенда, сестра бежи од брата уз Туријску реку, у Породину се породи, а код потока Љутица, Богдан ухвати сестру, па је вуче према још једном топониму Туријске реке, Вукањи. Јасно је да цела та легенда говори уствари о комуникацији која од Ниша, преко Топонице иде преко Јужне Мораве, уз Туријску реку.

Бедем у селу Маскаре

Готска војска се пролази кроз Србију и 505. године крећући се према Хореум Маргију и месту битке где су се судариле војске Источних Гота, под вођством Мунда и Римљана, под вођством конзула Сабинијана. Већина римске војске били су Бугари са хиљадама ратника и великом комором. Комес Марцелин у својој хроници догађаја између 379. и 529. године недвосмислено наводи тачно место битке из 505. године.²⁶

²⁴ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1971, 68, нап. 131

²⁵ Т. Ђорђевић, *Допис, Уз Турију*, Старица, 11, књига 3-4, (Београд 1894), 132-137

²⁶ В. Croke, *The Chronicle of Marcellinus*, Sidney, 1995, 34: Idem, *Sabinianus Sabiniani Magni filius ductorque militiae delegatus contra Mundonem Getam arma construxit. decem milia armatorum sibimet adscitorum plaustraque armis atque conmeatibus secum trahens pugnaturus accessit. commissoque ad Horreo Margo proelio multis suorum militibus in hoc conflictu perditis et in Margo flumine enecatis, amissis praeterea plaustris in castellum, quad Nato dicitur, cum paucis fugit. tanta in hoc lamentabile bela spes militum cecidit,*

Ромејска војска бројила је око 10 000 војника. Стратешки циљ је био повратити Сирмијум из руку Источних Гота, који су га 504. године преотели од Гепида.²⁷ Међутим ток битке није ишао на руку Ромејима. Након великих губитака, а нарочито када је изгубљена комора, битка код Хореум Маргија је била одлучена. Ромејски вођа Сабинијанус, *Magister militum per Illycum*, напустио је поприште битке и са неколицином се повукао у кастел, који се звао Нато.²⁸

Непознати кастел Нато, кога у опису битке помиње комес Марцелин, не помиње Прокопије у свом попису ново подигнутих и обновљених насеља у време цара Јуситинијана. Међутим Прокопијев попис досеже до Горње долине Велике Мораве и не обухвата провинцију Прву Мезију, тако да претпостављамо да кастел Нато треба тражити управо у Првој Мезији. Поприште битке код Хорреум Марги је негде на граници провинције Прве Мезије и Медитеранске Дакије, уосталом као и сам Хорреум Марги, а сама граница, ма шта то значило у 5. веку, је текла рекама, реком Велика Морава и реком Западна Морава и то од висине Параћина до Трстеничког теснаца.

Тражимо ли убикацију кастела Нато помишљамо на једино низинско утврђење Горње долине Велике Мораве, на Бедем у селу Маскаре, које се налази управо у том углу територија Прве Мезије на обалама Саставака Јужне Мораве и Западне Мораве. Реч је о положају у углу који чине токови Западне Мораве и Велике Мораве, где се састају три реке, преко пута Куле Тодора од Сталаћа и Сталаћке клисуре. Локалитет Бедем, не налази се само на стратешком положају речног става, него је Бедем имао природну заштиту старог тока Западне Мораве и тока Вратарске реке, где је ширином и повременим разливањем Западна Морава штитила насеље са источне, јужне и западне стране, док је на северу био ископан одбрамбени ров који назиремо у конфигурацији терена. Стратешки положај Бедема, недалеко од Саставака трију Морава, је неоспоран. Саставци наравно нису само став речних токова него и место проласка важних путних праваца. Ако се битка одиграла код Хореум Маргија, а то нам јасно наводи комес Марцелин, кастел Бедем, на 28 км јужно од Хореум Маргија, је идеално место где се након пораза могао повући конзул Сабинијанус са пратњом. Поред Бедема и села Маскаре пролази пут који прати леву обалу Западне Мораве и Велике Мораве, Комуникација која прати леву обалу Велике Мораве и леву обалу Западне Мораве пролази недалеко Бедема и код Бошњана прелази Западну Мораву одлазећи у правцу Крушевачког града. Бертрадон де Ла Брокијер, 1433. године, помиње да је са тог пута видео разрушени Сталаћ и да је чуо како се на том месту, под Сталаћем, налази турска речна флотила. Брокијер наводи: „А у подножју те планине, тамо где се ове реке састају, има 80 до 100 шајки које ту држи Турчин, а то су галијице и лађице да би пребацио коње и своју војску. И наредио је да их стално чувају 300 људи, који се ту смењују свака два месеца“. Брокијер

Ut quantum apud mortales nequaquam potuerit reparari.

²⁷ М. Cristini, *Graecia est professa discordiam. Teoderico, Anastasio e la battaglia di Horreum Margi*, *Byzantinische Zeitschrift*, Berlin, 2019, 112, 67-84

²⁸ К. Dietz, *нав. дело*, 42

чамце није видео јер му није било дозвољено прићи реци. Дакле сасвим је јасно да Брокијер пролази недалеко од Бедема, јер Сталаћ другачије не би могао видети, а његов помен о турској речној флоти, наводи нас на речно проширење баш код Бедема. Не заборавимо да Брокијер користи ову варијанту путовања да би од Ниша, преко Крушевца, и Некудима, стигао у Београд. Нема разлога да тај пут не буде актуалан и 505. године када се ромејска војска припремала за офензиву против Источних Гота и битку код Хореум Маргија.

Кастел Бедем је тврђава средње величине, димензија 130 x 130 м. О значају тог кастела говоре и остаци цркве из рановизантијског периода, монументалних димензија 23 X 23 m.²⁹ Црква такве величине сигурно је уживала велики углед у Поморављу, а кастел са таквом црквом био је достојан за боравак и заштиту конзула Сабинијана и његове пратње. Питамо се каквих је димензија била епископска црква у Хореум Маргију, ако је ових димензија била црква једног кастела.

Током средњег века, код Куле Тодора од Сталаћа, дакле преко пута Бедема, на тек 1200 м удаљености, на дан св. Петра одржавао се у средњем веку панађур кога помиње даровница кнеза Лазара манастиру Раваница.³⁰ Можемо ли помислити да корене Петровдана у Сталаћу треба тражити у цркви на Бедему, цркви која је посвећена св. Петру. Штавише панађури, односно сточни сајмови су у време Велике сеобе народа, према традицији народа из европских и азијских степа, били основни начин трговине, тако да корене панађура у Сталаћу можда треба тражити код цркви на Бедему.

Примери налаза из периода Велике сеобе народа

Налази материјалне културе на подручју Централне Србије, које приписујемо периоду Велике сеобе народа, иако ретки и спорадични, ипак указује да народи који су током 5. и 6. века били присутни или који су под контролом држали провинцију Доњу Панонију имали становити утицај и на подручје Централне Србије и Поморавља. Налази на локалитетима Градина на Јелици и некрополе Сингидунума и Виминацијума, то ипак показују.³¹ Што се тиче ширег окружја Београда важан податак нам доноси Прокопије. Он каже да су по царевом одобрењу: "Крај око Сингидунума задржали Херули, где и сада (тј. око 550. године) обитавају".³² То нас наводи на помисао да су Германи у 6. веку стално присутни у Србији највероватније као део ромејске одбрамбене политике.³³

²⁹ М. Бугар, *Рановизантијска базилика на локалитету Бедем*, Зборник Народног Музеја Крушевац, 16, (Крушевац 2014), 197-214.

³⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 54

³¹ М. Kazanskiy и А. Mastykova, *Barbarians in the City: Burials of the Germans in the Urban Cemeteries of Northern Illyricum in the Early Byzantine Period*, Science Journal of VolSU. History. Area Studies. International Relations. Vol. 22. No. 5, Volgograd 2017. 227-238

³² Ф. Баришић, (прев. Прокопије), *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Посебна издања САНУ, CCXLI, Београд 1955, 53

³³ И. Бугарски, О германских находкама VI века в крепостях, расположенных на

Што се Централног Поморавља тиче појединачни налази указују на присуство становништва германског порекла, унутар одбрамбених зидина висинских насеља. Налази типичне германске керамике на локалитетима Момчилов град и Градиште у селу Војска, показују боравак Гепида унутар зидина висинских насеља. Такође и један одломак керамике украшене глачањем са локалитета Градиште на брду Гобелја код Бруса, под Копаоником.³⁴ Источни Готи су најдуже крстарили Балканоим полуострвом. Гепидско краљевство је столovalo у Сирмијуму, а гепидска држава се проширила на велики териториј Паноније, да ли и на териториј Прве Мезије.³⁵ Случајни налази са карактеристикама лангобардске материјалне културе на подручју Централног Поморавља, као лангобардска „S“ фибула са Укосе и фибула са укрштене три птичије главе са Градишта у Рујишту, у Сокобањској долини, треба да нас води ка претпоставци да су и Лангобарди током свог кратког борава у Панонији, ипак били присутни и у Прву Мезију и у Медитеранске Дакије, макар у служби одбране ромејске државе.³⁶

Случајни налаз фибуле у облику птице, дужине 3,3 цм, пронађене на подручју Соко Бање, према аналогијата приписујемо периоду Велике сеоба народа, односно германској популацији, Источним Готима или Гепидима, с обзиром на налаз птицолике фибуле из гроба 63 на некрополи сеобе народа из Београда. (Т.2:3) ³⁷

Међу свим налазима у окружју Централног Поморавља пажњу привлачи налаз са локалитета Градац код св. Петке, на Великом Јастребцу. Реч је о привеску у облику крста са завршенима кракова крста, у виду стилизованог кљуна и удубљеном тачком, која асоцира на птичије око. (Т.2:4) Сличне форме завршетка кракова крста, али само као асоцијација, налазимо на сребрном крсту који потиче из гроба раносредњовековне некрополе код Мачванске Митровице.³⁸

Непрестани рат проузроковао је милитаризацију балканских провинција. Милитаризацију друштва као да асоцира представа на бронзаном предмету трапезоидног облика, усудити ћемо се рећи „ратника“, који датујемо у раносредњовековни период. Предмет је пронађен на локалитету Град у Превешту, утврђења смештеном на издвојеном вису изнад извора Каленићке реке. Очито је реч о предмету на којем је у техници проламања и ровашењем приказан лик са копљем, плаштом

возвышенностях Централных Балкан, *Stratum plus*, Bucharest 2020. 91-99

³⁴ В. Богосављевић-Петровић и Д. Рашковић, *Рановизантијско утврђење на брду Гобелја код Бруса*, Саопштења, (Београд 2001), 99-120.

³⁵ I. Bugarski, V. Ivanišević, *The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations*, in: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität - Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*, Hrsg. T. Vida, D. Quast, Z. Rácz, I. Koncz, Budapest 2019, 275-306.

³⁶ Д. Рашковић, *Примери налаза новца на локалитетима рановизантијских утврђења на југу Централне Србије*, Ниш и Византија IX, (Ниш 2011), 176 ; Т:2

³⁷ V. Ivanišević M. Kazanski, *La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum*, Singidunum 3, (Београд 2002), 114, Pl. VI.

³⁸ P. Špehar, *Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku*, Dani S. Gunjace, [ur.] T. Šeparović, Split 2012, 344.

и капом или шиљатим шлемом, димензија 5,2 x 5,6 cm.³⁹ Покривало за главу, на овој представи „ратника“ таквог је изгледа и величине у односу на главу, да је можда реч управо о шлему са шиљатим завршетком. (Т.2:1) Налаз потиче са вишеслојног локалитета са значајним рановизантијским културним слојем, тако да иако не налазимо аналогije, претпостављамо да предмет припада рановизантијском периоду или раносредњовековном периоду. Приказ ратника на овом предмету је уствари приказ становника рановизантијских утврђених насеља, где су сви становници били под оружјем и по потреби суделовали у одбрани.

Велику сеобу народа су покренули коњанички ратнички народи. Једна бронзана апликација пронађена на локалитету Град у Жупањевцу у Левчу асоцира на ту везу коња и ратника, са представама брадатог лица у средини и са по једном коњском главом на странама апликације. (Т.2:2) Не постоје аналогije за овај предмет занимљиве израде, али асоцира на Велику сеобу народа. Предмет је димензија 5,2 x 5,8 cm, дебљине 3 mm, тежине 44 грама.⁴⁰ Опстанак је због слабости централне власти донекле овисио и од одбрамбених способности сваког од насеља. Поред одбрамбених фортификација, односно бедема, који пратећи конфигурацију терена опасују насеља на висовима, милитаризацију потврђују и налази оружја, али и налази новца.

Налази новца најбоље показују осцилације у моћи и присуству Римске власти на простору Централне Србије у време Велике сеобе народа. Међу налазима, златног новца, у овом случају тремисиса, чије ковање датујемо у време пре упада Хуна на подручју Централног Поморавља, непосредно пре најезде Хуна, је ковање Теодосија II са аверсним натписом: DN THEODOSIVS PF AVG; и реверсом: VICTORIA AVGVSTORVM, CONOB, датован у период 430-440. годину. (Т.3:1) ⁴¹ Налаз потиче са локалитета Градиште у селу Дупци, заселку Мошуте, на десној обали Расине, код Бруса. Налаз наводимо као једно од сведочанстава о историјским догађајима током Велике сеобе народа, Конкретно хунске инвазије која се дешавала негде почетком четрдесетих година петог века, 441/442. године. Исто сведоче и налази остава и скупних налаза новца, пронађених на висинским утврђеним насељима, а које датујемо управо у 441/443. годину.⁴² На локалитету *Градац* код св. Петке на Великом Јастребцу, где је пронађена и остава од 43 комада новца IV и V века, Укоса у селу Град Сталаћ на Јужној Морави, где налазимо оставу од 115 комада

³⁹ Г. Тошић и Д. Рашковић, *Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића*, Калић-Мијушковић, Ј. [ур.] *Научни скуп Манастир Каленић - у сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5-6. октобар 2008. године, Крагујевац-Београд 2009*, 67-80

⁴⁰ Д. Рашковић и М. Грковић, *Археолошка истраживања локалитета „Град“ у Жупањевцу, у Левчу*, Мишић, С. [ур.] *Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 20 до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Крушевац 2014, 319-343

⁴¹ J. P. C. Kent, *Roman Imperial Coinage*, Volume X, London, 1994, 275

⁴² Д. Рашковић и Г. Гаврић, *Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају*, Зборник Народног Музеја, Књ. 20, св. 1, (Београд 2011), 445-452.

новца IV и V века, Јеринин град у селу Трубареву на Јужној Морави где је пронађено неких стотињак примерака новца IV и V века, углавном минима, кованих до продора Хуна у Поморавље. Остава са Укосе садржи 115 тешко читљивих примерака новца, понајвише минима, од ковања царева Валенса и Валентинијана, до Јоханеса, на којима се разазнају реверсни типови: SALVS REIPUBLICAE, VIRTVS EXERCITI, VICTORIA AVGGG, VOT/MVLT, VOT/V, GLORIA ROMANORVM, SPES ROMANORVM и представа крст у венцу. Препознате ковнице су: Рим-RM, Аквилеја-SMAQ, Сисија-ASIS, Константинополис-CONA, CONOB, Кизик-SMKA, Никомедија-SMNA и Антиохија-ANT.⁴³

Опоравак након хунске најезде илуструје и опет сведочи један налаз новца пронађен на локалитету Градиште у Дубцима, Реч је о солидусу цара Зенона, датованом у период 474-491. године. Натпис на аверсу овог примерка је: D N ZENO-PERP AVG; и реверсним натписом VICTORI-A AVGGG. У одсечку ознака ковнице CONOB. (Т.3:2).⁴⁴

Пропаст ромејске власти у Поморављу и нестанак ромејског начина живота након два века борбе за опстанак, коначно ће уништити продор Авара, још једног од народа коњаничких ратника туранског порекла из азијских степа. Током последњих деценија VI и првих деценија 7. века Авари ће угрозити опстанак државе Ромеја у сваком делу Балканског полуострва, а 626. године и сам Константинополис.⁴⁵ Што се тиче налаза новца у Поморављу, задњи примерци новца из рановизантијског периода, преостали из времена настојања у одржању каквог таквог привредног живота и одбране, су ковања царева с краја 5. и почетка 6. века. Илуструјемо то налазом из околине Петровца на Млави, полуфолиса из периода ковања цара Фоке, датован 602-610. године са аверсним натписом: DN FOCA PERP AVG; и великим XX, са звездом изнад, на реверсу. У одсечку ознака ковнице Константинополиса CON.⁴⁶ Ознака офicine није сачувана. (Т.3:3)

Налази из периода аварске доминације у Поморављу су оскудни. Живот у рановизантијским висинским насељима се угасио. Недостатак налаза материјалне културе друге половине 7. века и током 8. века у Поморављу упућује на депопулацију и иселјавање. Аварска доминација донети ће коначан крај траговима ромејског живота и крај рановизантијској држави на Балканском полуострву.

⁴³ Д. Рашковић, *Крушевачки крај у светлу нумизматичких налаза од антике до средњег века*, Тематски зборник, Капија Поморавља у историји српског народа, Крушевац 2017, 97

⁴⁴ J. P. C. Kent, *Roman Imperial Coinage*, Volume X, London 1994, 910

⁴⁵ M. Hurbanič, *Vpády Avarov na balkánske územia Východorímskej ríše*, Historický časopis, 63, 3, (Bratislava 2015), 387-404.

⁴⁶ A. R. Bellinger, P. Grierson и M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington, D.C. Vol. 2, *Phocas to Theodosius III (602-717)*, 1968, 37.

Dušan S. Rašković

(Independent researcher)

ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF
CENTRAL POMORAVLJE IN THE EARLY BYZANTINE PERIOD

Early Byzantine period, is the historical epoch that is formed under pressure of Great migration of peoples, in the 4. and 5. century. It is a time limited by war catastrophes, the Hun campaign, which took place in 440-41. AD, and the Avar invasion, during the first decades of the 7-th century. During that period, people live in highland settlements, which are distributed according to natural conditions, and the configuration of the hilly landscapes of Central Serbia. Byzantine diplomat Prisk 448. AD, travels from Nis to the Danube on mountain trails. Near that road in the village of Jošanica, bronze segments of ornaments of one belt, four shield pendants and four belt fittings, a smaller, almost miniature belt buckle, a smaller key and a smaller iron ring were found, dating to the 8th century. Interesting are the findings of bronze objects, with the depiction of a warrior from Prevešte and with the depiction of two horse heads in a human bearded face, found in Županjavac in the area of Levač.

The battle between the Goths, led by Mund, and the Romans, led by the consul Sabinian, took place in 505. AD at Horreum Margi. After the defeat, Sabinian fled to a castle called Nato, which we assume was located at the site of Bedem, in the village of Maskare.

